

τὴν νοημοσύνην των, καὶ ὅτι ἐξήγησαν ἤδη τὰ πάντα, τί εἶναι τὸ ἄπειρον καὶ τὸ πεπερασμένον, καὶ πῶς τοῦτο ἀπορρέει ἐξ ἐκείνου, καὶ μετ' αὐτοῦ σχετίζεται, καὶ ποῖος νόμος διέπει τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ὄντων. Εἶπέ μοι λοιπόν, φίλτατέ μοι, εἶσαι εἰς τριαύτας διαθέσεις; εἶσαι ἕτοιμος νά με ἀκολουθήσης καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην μελέτην; ποῖαι εἶναι αἱ περὶ Θεοῦ ἀμφιβολίαι σου καὶ πῶς ἠγέρθησαν ἐν τῷ πνεύματί σου; Καὶ πάλιν παρακαλῶ σε νά μοι ἀποκαλύψῃς τὰ βάθη τῆς διανοίας καὶ τῆς καρδίας σου.

B'

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Θὰ ἤμην ἀνάξιος τῆς εὐνοίας σου, σεβαστέ μοι διδάσκαλε, εἴάν σοι ἀπέκρυπτον καὶ τὴν παραμικρὰν τῶν ἀμφιβολιῶν μου. Αὗται εἶναι πολλαὶ καὶ πολυειδεῖς, καὶ ἐγείρονται πανταχόθεν. Καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀμφιβάλλω, καὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων αὐτοῦ, καὶ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνεργείας του. Καὶ πῶς νά μὴ ἀμφιβάλλω; πῶς ἡ πεπερασμένη διάνοιά μου δύναται νά καταλάβῃ ὄν ἄπειρον;

Ὅσα μᾶς περικυκλοῦσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ
 εἶναι πεπερασμένα, ἔχουσιν ἀρχὴν καὶ τέλος,
 καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῶν φθάνει μέχρι
 τινὸς σημείου, ἀλλὰ δὲν προβαίνει περαιτέρω.
 Ἐὰν ὑπάρχη ὄν ἀπειρον, δὲν εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ
 τούτῳ, καὶ ποῦ ἄρα εἶναι; Ἐὰν εἶναι ἀπειρον,
 πρέπει γὰρ εἶναι καὶ τέλειον, ἀλλ' ἡ τελειότης
 αὐτοῦ δὲν ἀγγέλλεται βεβαίως διὰ τῶν ἔργων του.
 Ὁ κόσμος οὗτος ἐν ᾧ ζῶμεν εἶναι πλήρης ἀτε-
 λειῶν. Ἀνέγνωμεν ἐσχάτως ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ὀφθαλμὸς,
 οὗ ἡ κατασκευὴ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐν τῶν ἀριστουρ-
 γημάτων τῆς θείας δημιουργίας εἶναι ὀπτικὸν
 ὄργανον ἀτελέστατον, καὶ ὅτι ὁ ἔσχατος τῶν ὀπτι-
 κῶν θὰ τὸ κατεσκεύαζε καταλληλότερον. Ἡ ἀνόρ-
 γανος φύσις εἶναι νεκρά, καὶ οὐδεὶς ἤξεύρει εἰς
 τί πραγματικῶς χρησιμεύει, μεταμορφοῦται, καὶ
 ἴσως τελειοποιεῖται, ἀλλὰ διὰ τρομερῶν ἐπανα-
 στάσεων καὶ καταστροφῶν. Ἀμα δὲ ἀναφαίνεται
 ἐπ' αὐτῆς ἡ ζωὴ, ἔρχεται καὶ ὁ θάνατος, καὶ πᾶν
 ζῶν θνήσκει, καὶ τὰ ζῶντα δι' ἀλλήλων κατα-
 στρέφονται. Καὶ τί εἶναι μεταξύ τῶν ζώντων ὁ
 ἄνθρωπος; Τὸ ἀθλιώτερον τῶν πλασμάτων. Τὸ
 ἥμισυ τῆς ζωῆς του κοιμᾶται, κατὰ τὴν παιδι-
 κὴν ἡλικίαν του ζῆ ὡς φυτόν, κατὰ τὴν νεανι-
 κὴν του ὀλίγον διαφέρει τῶν ζώων, κατὰ τὸ γῆρας

γίνεται παλίμπαις, ἐν δὲ τῇ ὀρίμῳ ἡλικίᾳ βα-
 σανίζεται ὑπὸ διηνεκῶν φροντίδων, ὑπὸ νοσημά-
 των, παθῶν, ἀλγηδόνων, τρέμει κατὰ πᾶσαν
 στιγμὴν διὰ τὴν ὑπαρξίν του, ἔχει ἀνάγκας τὰς
 ὁποίας δὲν δύναται νὰ θεραπεύσῃ, ἐπιθυμίας τὰς
 ὁποίας δὲν δύναται νὰ πληρώσῃ, ὀλίγας ἡδονὰς
 καὶ πολλὰς λύπας, πλήρη εὐτυχίαν οὐδέποτε,
 καὶ ἅμα φθάσῃ εἰς τὴν ὀριμότητα, ἄρχεται ἢ
 παρακμῇ του, καὶ σπεύδει πρὸς τὸν θάνατον,
 ὅστις τὸν παρακολουθεῖ εἰς πᾶν βῆμά του ἀφ' οὗ
 ἐγεννήθη, καὶ οὐχὶ σπανίως τὸν πλήττει πρὸ τοῦ
 γήρατος καὶ τὸν ἀρπάζει ἀπροσδοκῆτως. Ἀλλοί-
 μονον δὲ εἰάν ἐξετασθῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ κατὰ τὰς
 κοινωνικὰς του σχέσεις. Καὶ πρῶτον, πόσοι εἶναι
 ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ οἱ ἀπολαύοντες τοῦ
 ἐλαχίστου ἐκείνου μορίου εὐδαιμονίας ὃ δέδοται
 τῷ εὐτυχεστέρῳ τῶν ἀνθρώπων; Οἱ πλεῖστοι
 δὲν κακοδαιμονοῦσι, καὶ εἰς ἐπίμετρον τῶν κοινῶν
 κακῶν τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι ἀμαθεῖς καὶ
 πτωχοὶ καὶ ὄλωτ ἀνίκανοι νὰ βελτιώσωσι τὴν
 κατάστασίν των; καὶ κατὰ τί πταίουσιν εἰάν
 ἐγεννήθησαν τοιοῦτοι; δὲν εἶναι πολὺ εὐτυχέ-
 στερα τὰ συναγελάσματα τῶν ζώων, ἂν καὶ τὰ
 εὐρήκαμεν τοσοῦτω κατώτερα τῶν ἀνθρωπίνων
 κοινωνιῶν; Τί εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων;

Ὁ πυρὴν αὐτῆς εἶναι ἢ οἰκογένεια, ἀλλ' εἶναι καλὸν ἢ κακὸν ἢ οἰκογένεια; Οὔτε ἐγὼ δὲν ἤξεύρω, διότι ὅσοι τὴν ἔχουσι, δυσανασχετοῦσιν, ὅσοι δὲν τὴν ἔχουσι, τὴν ἐπιθυμοῦσιν. Οἱ γονεῖς μου ἦσαν εὐτυχεῖς ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπῃ, ἀλλὰ πόσοι σύζυγοι εἶναι τοιοῦτοι; Ἐγὼ ἤμην τέκνον εὐπειθὲς καὶ φιλόστοργον, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν νέων δὲν παραγνωρίζουσι τὸ ἱερόν ποῦτο καθήκον, δὲν εἶναι ἀνυπότακτοι, αὐθάδεις πρὸς τοὺς γονεῖς των καὶ ὅλως ἀνοικονόμητοι; Ἐν δὲ τῇ κοινωνίᾳ τί βλέπομεν; τὴν πλεῖον μεγάλην ἀνισότητά καὶ κατὰ τὸν πλοῦτον, καὶ κατὰ τὰ φῶτα καὶ κατὰ τὴν ἠθικότητα. Ἐὰν ὀλίγοι τυχόν εὐημεροῦσιν, οἱ πλεῖστοι ζῶσι βίον ἀβίωτον, δυστυχεστέροι καὶ τῶν ζῶν. Τί εἶναι οἱ νόμοι; Ἐπινοήματα τῶν ἰσχυρῶν πρὸς πῖεσιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀδυνάτων. Μοὶ ἔλεγες ἐν τινι τῶν ἐπιστολῶν σου, ὅτι ἢ πολιτικὴ εἶναι κατὰ Πλάτωνα τέχνη ποιητικὴ δικαιοσύνης ἐν πόλει. Τοῦτο ἴσως ἀληθεύει κατὰ Πλάτωνα, ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἢ δικαιοσύνη; δὲν εἶναι ἰδανικὸν πλάσμα ὡς ὁ πλατωνικὸς ἔρωσ; ἐγὼ βλέπω πανταχοῦ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἀδικίαν, καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς φύσεως, καὶ πολλῶ μᾶλλον εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐντεῦθεν ἐπαναστάσεις αἱμᾶτηραὶ

καὶ τρομεραὶ καταστροφαὶ ἐν μέσῳ τοῦ αἰῶνος
τούτου τῶν φώτων καὶ τῆς προόδου καὶ εἰς αὐτὰ
τὰ πλέον ἐξευγενισμένα ἔθνη τοῦ κόσμου. Ἐὰν
δὲ διέλθω τὰ χρονικὰ τῆς ἱστορίας, τὰ βλέπω
αἵματωμένα κατὰ πᾶσαν σελίδα. Πόλεμοι ἀκα-
τάπαυστοι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄδικοι καὶ
καταστρεπτικοί, καὶ ἐὰν ὑπολογίσωμεν τὰ ἔτη
τῆς εἰρήνης, καὶ νομίζω ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος
ἐγένετο, εὐρίσκωμεν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐθνῶν
ἢ εἰρήνη εἶναι ἐξαίρεσις, καὶ κανὼν εἶναι ὁ πό-
λεμος. Ἡξέυρω τί θά μοι ἀπαντήσης. Θά μοι
εἴπης, ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ἔργα τῶν ἀνθρώ-
πων, καὶ οὐχὶ τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ὁ Θεὸς προέβλεπε
τὰ ἔργα ταῦτα τῶν ἀνθρώπων, διατί λοιπὸν δὲν
ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον τοιοῦτον ὥστε νὰ μὴ κα-
κουργῆ καὶ κακοδαιμονῆ ἀδιακόπως; — Βλέπεις,
διδάσκαλέ μου, ὅτι αἱ περὶ τῆς ὑπάρξεως, τῆς
φύσεως καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ἀπορίαι μου
εἶναι πλειότεραι καὶ σοβαρότεραι ἢ αἱ περὶ ψυχῆς·
φοβοῦμαι δὲ ὅτι εἶναι καὶ ἀνεπίδεκτοι ἱκανοποιη-
τικῆς λύσεως· διότι τὴν ψυχὴν ἔχομεν ἐν ἡμῖν
καὶ τρόπον τινὰ πρόχειρον εἰς πᾶσαν μελέτην,
ἀλλὰ τὸν Θεὸν δὲν ἔχομεν ἐν ἡμῖν, οὔτε ἐν τῷ
κόσμῳ τούτῳ, καὶ δὲν βλέπω διὰ τίνος γνωστικοῦ
μέσου δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς αὐτόν, νὰ σχη-

ματίσωμεν ιδέαν τινά τῆς φύσεώς του, καὶ νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς πολλὰς ἀντιφάσεις, καὶ νὰ δικαιολογήσωμεν τὰς πολλὰς ἀδικίας ὅσας παρατηροῦμεν ἐν τῇ δημιουργίᾳ του. Περιττὸν δὲ νὰ σοι εἶπω ὅτι ἀπεριόριστος καὶ ἀνεξάλειπτος θέλει εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη μου, ἐὰν κατορθώσης νὰ μοι ἐμπνεύσης καὶ περὶ Θεοῦ τὴν αὐτὴν πεποίθησιν ἣν ἔχω ἤδη περὶ τῆς πνευματικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῆς ἐλευθέρως καὶ ἐλλόγου αὐτῆς ἐνεργείας.

Γ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἐὰν δὲν ἐγνώριζον πόσον ἡ καρδιά σου εἶναι ἀγαθὴ καὶ ὀξυδερκὲς τὸ πνεῦμά σου, θὰ ἀπηλπίζομην μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς σου, τόσο εἶναι ἐν αὐτῇ μεγάλαι αἱ ἀπαιτήσεις, καὶ ἀδικαιολόγητοι αἱ ὑπερβολαί, καὶ ἀπελπιστικὰ τὰ συμπεράσματα. Εὐτυχῶς ἤξεύρω ὅτι ναὶ μὲν δύνασαι ν' ἀπατηθῆς, καὶ ἡ ἀπάτη εἶναι πολὺ φυσικὴ εἰς τοὺς νέους, ἀλλ' ὅτι εἶσαι καὶ ἔτοιμος νὰ ὁμολογήσης τὴν ἀπάτην σου, ἅμα σοὶ ἀποδειχθῆ ἐλλόγως ἡ ἀλήθεια, καὶ ὅτι ἡ καρδιά σου

ὀρέγεται τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δέχεται
 εὐκόλως τὸ ἀληθές, καὶ τὸ ἀσπάζεται προθύμως.
 "Ὅθεν οὐ μόνον δὲν ἀπελπίζομαι, ἀλλὰ πέποιθα
 ὅτι θέλω εὐτυχήσει νὰ σοι μεταδώσω καὶ τὰς
 περὶ Θεοῦ πεποιθήσεις μου, ὡς σοι μετέδωκα τὰς
 περὶ ψυχῆς. Τοῦτο μόνον μ' ἐλύπησεν ἐν τῇ ἐπι-
 στολῇ σου, ὅτι, καθ' ἃ τουλάχιστον ἐνόησα ἐξ
 αὐτῆς, δὲν εἶσαι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἠθικῇ διαθέσει περὶ
 ἧς σοι ἔλεγον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπι-
 στολῆς μου. Μοὶ ἐφάνη ὅτι θέλεις νὰ μάθης πολὺ
 περισσότερα ὅσων δύναται νὰ ἐπιληφθῇ τὸ ἡμέ-
 τερον πνεῦμα, φύσει ἀσθενές καὶ περιορισμένον·
 νομίζεις ὅτι περὶ Θεοῦ καὶ τῶν προσόντων καὶ
 ἔργων αὐτοῦ ἢ πρέπει νὰ ἠξεύρωμεν τὰ πάντα,
 ἢ οὐδέν, καὶ ὅτι ἐὰν δὲν ἠξεύρομεν τὰ πάντα,
 οὐδέν ἠξεύρομεν, καὶ μ' ἐρωτᾷς ἐν ἀρχῇ, πῶς ἡ
 πεπερασμένη διάνοια δύναται νὰ καταλάβῃ ὄν
 ἄπειρον. "Ἐχεις πληρέστατα δίκαιον, φίλτατέ μοι.
 Τὸ πεπερασμένον δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὸ
 ἄπειρον, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι εἶναι
 πεπερασμένον, καὶ οὐ μόνον δὲν εἶναι εὐρύτερον
 αὐτοῦ, ἵνα τὸ καταλάβῃ, ἀλλ' οὔτε ἐξισοῦται
 πρὸς αὐτό, καὶ ἀπείρως ἀπέχει αὐτοῦ. Καὶ αὐτὴ
 δὲ ἡ ὑλικὴ σημασία τῶν λέξεων καταλαμβάνω,
 κατάληψις κλπ., σοὶ ἐνδεικνύει τί εἶναι ἡ πλήρης

ἐκείνη γνῶσις τῶν πραγμάτων ἣτις λέγεται κατάληψις, γνῶσις δηλαδή ἣτις οὐδὲν ἔχει σκοτεινὸν καὶ ἄδηλον περὶ τῆς φύσεως, τῆς οὐσίας, τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν ὄντων, καὶ κατέχει αὐτὰ πανταχόθεν, καὶ κρατεῖ ἐν ἑαυτῇ, ὡς ἡ χεὶρ δράττει καὶ καταλαμβάνει ὑλικόν τι ἀντικείμενον. Ἀλλὰ τοιαύτην γνῶσιν οὐ μόνον τοῦ ἀπείρου, ἀλλ' οὔτε οὐδενὸς ἔχομεν τῶν πεπερασμένων. Νοεῖς τί εἶναι ἡ ὕλη, ἤξεύρεις δηλαδή ὅτι σύγκειται ἐκ μορίων κινουμένων καὶ ποιούντων ἐντύπωσιν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων σου, ἀλλὰ καταλαμβάνεις πῶς γίνεται τοῦτο; νοεῖς τὴν ψυχὴν σου, ἔχεις συνείδησιν τῆς ἐνεργείας της, ἤξεύρεις δηλαδή ὅτι αἰσθάνεται, προσέχει, ἐνθυμεῖται, συλλογίζεται, ἀλλὰ καταλαμβάνεις πῶς ταῦτα γίνονται; "Ὁχι, φίλε μου, ἕτερον ἢ νόησις, καὶ ἕτερον ἢ κατάληψις· ἡ κατάληψις εἶναι ἀνώτερος βαθμὸς γνώσεως, ὃν δὲν ἔχομεν, ἂν καὶ μεταχειριζόμεθα πολὺ συχνὰ τὴν λέξιν ταύτην. Ἐὰν δὲ τοῦτο ἀληθεύῃ περὶ τῶν πεπερασμένων, ὧν ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῆς αἰσθήσεως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως, περὶ αὐτῶν τῶν ἐν ἡμῖν καὶ ὑφ' ἡμῶν τελουμένων, πολλῶ μᾶλλον ἀληθεύει περὶ τοῦ ἀπείρου ὄντος, ὅπερ οὔτε μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ταυτίζεται οὔτε μετὰ τοῦ κόσμου, καὶ εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ

καὶ τὸ πρῶτον αἷτιον ἀμφοτέρων. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν σημαίνει ὅτι οὐδεμίαν γνῶσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τοῦ ἀπείρου, ἢ ὅτι ἡ εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ἐφικτὴ γνῶσις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐπαρκὴς εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἡμετέρας φύσεως. Τοῦτο μόνον σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν τὸ ἀδύνατον, καὶ δὲν πρέπει ν' ἀπορρίψωμεν τὸ μέρος, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν τὸ ὅλον. Τώρα ποῖα εἶναι ἡ γνῶσις ἣν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν προσόντων καὶ ἔργων αὐτοῦ; Θέλομεν τὴν σχηματίσει βαθμηδόν, ἐὰν μετὰ προσοχῆς καὶ ὑπομονῆς μὲ ἀκολουθήσης. Πρὸς τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς νέαν χώραν τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς ἣν ἤδη διήλθομεν, οὐδὲ ἄλλα γνωστικὰ μέσα νὰ μεταχειρισθῶμεν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε μέθοδον τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως, ἣτις μᾶς ἐχρησίμευσε μέχρι τοῦδε.

Καὶ τῶνόντι ἀπορῶ πῶς περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δύνασαι εἰσέτι ν' ἀμφιβάλης. Οὐχὶ διότι ἐνόμιζον ὅτι σοὶ εἶχον ἤδη ἀποδείξει τὴν λογικὴν ἀνάγκην πρώτου αἰτίου, ἀλλὰ διότι καὶ αὐτοὶ οἱ βάρβαροι καὶ ἄγριοι λαοί, οἵτινες οὔτε τὴν φυσικὴν ἐδιδάχθησαν οὔτε τὴν μεταφυσικὴν,

ἐνστιγματικῶς ἀναγνωρίζουσι πρώτην τινὰ αἰτίαν τοῦ κόσμου, ἓνα Θεὸν ἢ πολλοὺς θεοὺς, καὶ τοὺς λατρεύουσι, καὶ διὰ ποικίλων τελετῶν προσπαθοῦσι νὰ τοὺς ἐξευμενίσωσιν. Ἐσκέφθης ποτὲ τί σημαίνει τὸ καθολικὸν τοῦτο γεγονός, ὁ νόμος οὗτος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δυνάμει τοῦ ὁποίου ὅπου δῆποτε ὑπάρχει ἀνθρωπίνη κοινωνία, ὑπάρχει καὶ θρησκεύμα; καὶ οὐ μόνον ὑπάρχει ὡς ἀπλοῦν γεγονός, ἀλλ' ὡς βάσις καὶ κανὼν τῆς ἠθικῆς ζωῆς, καὶ ἐνίοτε ὡς πηγὴ τῶν νόμων καὶ τοῦ πολιτεύματος. Καὶ δὲν ἤξεύρεις ὅτι τὸ γεγονός τοῦτο παρατηρήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, ἀφ' ἧς ἤρχισεν ὁ ἄνθρωπος νὰ μελετᾷ ἑαυτόν, καὶ ὅτι τὴν θρησκείαν ἐθεώρησεν εἷς τῶν ἡμετέρων φιλοσόφων ὡς τὸν ἐκφανέστατον χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου καὶ διὰ τοῦτο ὥρισεν αὐτὸν ζῶον θρησκευτικόν; Ἐγὼ δὲν ἐπεχείρησα νὰ σε διδάξω τὴν κατήχησιν, ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν στοιχειωδωδέστερων ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης νὰ σε φέρω εἰς τὴν γνῶσιν σεαυτοῦ καὶ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, καὶ γνῶσιν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ὥρισεν ὁ Βουσσουέτιος ὅλην τὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ μὴ σοι εἶπω ὅτι αἱ πρῶται λέξεις τοῦ συμβόλου τῆς πίστεώς μας εἶναι ἡ μεγίστη τῶν

ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν, καὶ ὁ λέγων πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν λέγει ὅτι εἶναι ἄνθρωπος ἔλλογος καὶ ὅτι λόγος ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ, ὃ ἐστὶν ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει κατὰ τύχην, ὅτι σύστημα νόμων ὑπάρχει ἐν αὐτῷ, ὅπερ δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν, ὅτι πάντα καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἡμῶν ρυθμίζονται ὑπὸ τινος νόμου, ἔχουσιν αἴτιον ἐξ οὗ προέρχονται, καὶ τείνουσι πρὸς τι τέλος· καὶ δὲν εἶναι τοῦτο τὸ κεφάλαιον ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ ἐνταυτῷ ἡ θεμελιώδης αὐτῶν ἀρχή; Ὁ φυσικός, ὁ χημικός, ὁ φυσιολόγος, ὁ ἀστρονόμος, οὐδὲν ἧττον τοῦ φιλοσόφου, μελετῶσι τοὺς νόμους τῶν ὄντων, τῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν τῷ στερεώματι, τῶν ἐντὸς ἡμῶν φαινομένων καὶ τῶν ἐκτὸς, καὶ τοὺς μελετῶσι, διότι ἤξεύρουσιν ὅτι ὑπάρχουσι, καὶ δι' αὐτοῦ τούτου ὁμολογοῦσιν ὅτι ὑπάρχει νομοθέτης, καὶ πιστεύουσιν εἰς ἓνα Θεόν. Τώρα ἐρωτῶ τὴν εὐσυνειδησίαν σου, ἀπέναντι τῆς καθολικῆς ταύτης πίστεως τῆς ἀνθρωπότητος τί εἶναι αἱ ἀπορίαι σου; τί εἶναι αἱ ἀπορίαι καὶ αὐτῶν τῶν σκεπτικωτέρων καὶ δυστροπωτέρων πνευμάτων; Τῶν ἀποριῶν τούτων θέλω ἐπιληφθῆ ἐν καιρῷ, ὅταν σοὶ γράψω περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου προνοίας τοῦ Θεοῦ, εἰς ὃ

υπάγονται. Ἐπίτρεψόν μοι ἐν τούτοις νὰ ἐπανέλθω ἐπὶ μικρὸν εἰς τὴν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀπόδειξιν, οἷα ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, διότι ἐξ αὐτῆς θέλομεν σχηματίσει καὶ τινα ιδέαν τῶν προσόντων αὐτοῦ.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σοι εἶπω ἐκ νέου τί εἶναι ὁ λόγος. Ἡξεύρεις ὅτι εἶναι ἡ δύναμις δι' ἧς ζητοῦμεν τὰ αἷτια τῶν πραγμάτων, καὶ ὅτι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ αἷτια δὲν εἶναι κυρίως αἷτια, διότι ἐν ᾧ ἄφ' ἐνός, παράγουσιν ἀποτελέσματά τινα, παράγονται ἄφ' ἐτέρου ἐξ ἄλλων αἰτίων, ὥστε πρὸς μὲν τὰ ἐπόμενα εἶναι αἷτια, πρὸς δὲ τὰ προηγούμενα εἶναι ἀποτελέσματα, δηλαδή εἶναι αἷτια μόνον σχετικῶς καὶ τρόπον τινὰ ἐξ ἡμισείας. Ἄλλ' ὁ λόγος ζητεῖ καὶ τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν σχετικῶν αἰτίων τὸ αἷτιον, ζητεῖ δηλαδή αἷτιον ἀπόλυτον, αἷτιον πρῶτον, κυρίως αἷτιον καὶ τὸ αἷτιον τοῦτο ὅπερ παράγει, συνέχει καὶ συγκρατεῖ πάντα τὰ ἄλλα εἶναι ὁ Θεός. Δύνασαι νὰ νοήσης ἢ καὶ νὰ ὑποθέσης ἀτελεύτητον σειρὰν σχετικῶν αἰτίων; δύνασαι νὰ ὑποθέσης τὴν σειρὰν ταύτην αὐθύπαρκτον καὶ ἀνεξάρτητον, ὃ ἐστὶν ἄνευ αἰτίου; Πῶς ἡ σειρὰ αὕτη προῆλθεν εἰς τὸ εἶναι, καὶ πῶς οἱ κρίκοι αὐτῆς συγκρατοῦνται, ἐὰν πρὸ αὐτῆς δὲν ὑπῆρξε